

**Georgian Aviation University
NGO «International Educators
and Scientists Foundation»**

**INTERNATIONAL SECURITY STUDIOS:
managerial, economic, technical, legal,
environmental, informative
and psychological aspects**

*international
collective
monograph*

Tbilisi, Georgia – 2023

УДК 327(100)-049.5

M 58

DOI 10.5281/zenodo.7825520

*Recommended for publication by the academic council of Georgian Aviation University
(protocol №. 16/23 dated 24.03.2023)*

Editorial committee:

Nika Tikanashvili, Dean of Engineering Faculty, Associate Professor, Aviation University of Georgia, (Tbilisi, Georgia); Georgian Aviation University (Tbilisi, Georgia);

Giorgi Evgenidze, Dean of Faculty of Business Administration, Georgian Aviation University (Tbilisi, Georgia);

Andro Maisuradze, Head of the scientific-Research Center, Professor, Georgian Aviation University (Tbilisi, Georgia);

Oleg Batiuk, Doctor of Law, Chairman of the Board of the NGO "IESF" (Kyiv, Ukraine);

Zinaida Smutchak, Doctor of Economic sciences, Professor, Professor of Department of Economics, Entrepreneurship and Management, Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of State Higher Educational Institution «University of Educational Management», member of the supervisory board of the NGO "IESF" (Kyiv, Ukraine);

Olha Balynska, Doctor of Law, Professor, Vice-rector of Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine).

Reviewers:

Iryna Hora, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor National Academy of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine);

Robert Khachidze, Senior Scientist of Scientific-Research Center, Professor, Georgian Aviation University (Tbilisi, Georgia);

Oleksandr Komisarov, Doctor of Legal Sciences, Professor, Deputy Head of the Faculty of Combat-service activity of National guard of Ukraine of Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine, colonel (Kyiv, Ukraine).

M 58 International security studios: managerial, economic, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Georgian Aviation University. Tbilisi, Georgia 2023. – 1438 p.

The collective monograph is the result of the generalization of the conceptual work of scientists who consider current topics from such fields of knowledge as: management, management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies. Content-functional lines and the key direction of the study of psycho- and sociogenesis of personality in age and pedagogical dimensions through the prism of revitalization are highlighted by each researcher in the context of the implementation of an individual sub-theme.

For scientists, educational staff, PhD candidates, masters of educational institutions, university faculties, stakeholders, managers and employees of management bodies at various hierarchical levels, and for everyone, who is interested in current problems of management, technical sciences, law, ecology, information sciences and psychological sciences through the prism of international security studies.

ISSN 1512-4916

© Georgian Aviation University 2023;

© NGO " IESF " 2023;

© The collective of authors 2023.

**ОКРЕМІ ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИЗНАННЯ
ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕДІЙСИМ
SEPARATE LEGAL GROUNDS OF RECOGNITION ECONOMIC
OBLIGATION INVALID**

Natalia S. Khatniuk

Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Public Law,
Borys Grinchenko Kyiv University
n.khatniuk@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3064-7510>

Nelly B. Pobiyanska

PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of
Private Law Disciplines,
University of Modern Knowledge
siete@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5872-9281>

Анотація. У науковій праці авторами досліджено такі окремі оспорювані правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним як: обман, помилка, вплив тяжких обставин та не вигідні (кабальних) умови; зловмисна домовленість представника однієї сторони з контрагентом; порушення форми; перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання.

Проаналізовано особливості співвідношення волі та волевиявлення суб'єктів господарювання при укладенні договорів, а також такі правові категорії, як «зловмисна домовленість представника» та «перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання».

Розкрито такі правові форми укладення господарського договору, як електронна, проста та складна письмові форми договору, порушення яких є підставою для визнання господарського зобов'язання недійсним. Досліджено порядок використання повної письмової форми господарського договору, як єдиного документу, підписаного сторонами та скорочена письмова форма у вигляді комплекту листів, телеграм, факсограм та інших документів, якими сторони обмінювалися у процесі встановлення договірної зв'язку, якщо зміст цих документів свідчить про наміри сторін вступити у договірні відносини та узгодити істотні умови договору.

Проаналізовано основні характеристики поняття обман та помилка як підстав визнання господарського зобов'язання недійсним, а також запропоновано нове розуміння цих понять й окреслено ознаки, які розмежовують ці правові категорії. З'ясовано, що у господарському законодавстві відсутні визначення господарського

договору, укладеного під впливом обману або помилки, що обумовлює необхідність окреслення дефініцій понять «помилка» та «обман» у господарських договірних відносинах та окреслення їх характерних ознак.

Досліджено різні погляди науковців щодо розуміння тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов у господарському зобов'язанні, як підстави визнання договору недійсним, а положення чинного законодавства містить неоднозначні підходи щодо тлумачення укладення договору суб'єктом господарювання за обтяжливих та несправедливих умов. Запропоновано визначити у господарському законодавстві вичерпний перелік тяжких обставин та невігідних умов для суб'єктів господарювання при укладенні договору, як підстави визнання господарського зобов'язання недійсним.

Постановка проблеми. Зростання кількості новітніх господарських договорів сприяє поширенню фактів визнання господарських зобов'язань, які не відповідають вимогам чинного законодавства України та є оспорюваними. Оскільки господарський договір є головним засобом врегулювання господарсько – договірних зобов'язань та необхідним інструментом правової організації діяльності суб'єктів господарювання вцілому, тому в першу чергу питання потребує аналізу наукової доктрини та розкриття положень сучасного українського законодавства, а на далі узагальнення вітчизняної судової практики щодо визнання недійсним господарського зобов'язання.

Проте, особливістю правового регулювання визнання господарського договору недійсним, є їх регламентація нормами Цивільного та Господарського кодексів України, положення яких опираються на різну практику правозастосування окремих підстав визнання договору недійсним, однак містять дещо різні доктринальні підходи, котрі не враховують особливу природу господарських зобов'язань, організаційних та майнових умов окремих видів господарських договорів, специфіку діяльності учасників господарських відносин та механізму застосування правових наслідків недійсності договорів. Така тенденція свідчить про неоднозначність тлумачення окремих положень у правовому регулюванні договірних відносин, які призводять до двоякого розуміння господарського зобов'язання, вчинення істотних помилок під час укладення та виконання договорів, що негативно впливає на діяльність суб'єктів господарювання. З метою уникнення розбіжностей положень законодавства, у правозастосовчій практиці набуває актуальності монографічне наукове дослідження окремих правових підстав визнання господарського зобов'язання недійсним, як способу захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, яке охоплює аналіз особливої природи господарських зобов'язань, правових підстав їх недійсності та удосконалення механізму застосування правових наслідків недійсності господарських зобов'язань.

Мета дослідження. Інститут визнання господарського договору недійсним є досить популярним предметом наукових досліджень. Однак, залишаються малодослідженими такі правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним як вплив тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов господарського зобов'язання, помилки й обману на поведінку суб'єкта господарювання, порушення норм законодавства, інтересів держави та

моральних засад суспільства, перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання, внаслідок фіктивності або удаваності господарського зобов'язання та зловмисної домовленості представника однієї сторони з контрагентом, з метою захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Аналіз літератури та останніх досліджень. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження склали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених-правознавців, які зробили вагомий внесок у розробку питань юридичної природи господарського договору, впливу договору на підприємницьку активність суб'єктів господарювання та належне виконання господарських зобов'язань, зокрема: С. С. Алексєєва, О. В. Безух, О. А. Беляневич, Г. М. Белякова, В. А. Бондика, М. І. Брагінського, С. Н. Братусь, Л. С. Васильєва, І. В. Венедиктова, О. М. Вінник, В. В. Вітрянського, О. П. Віхрова, О. В. Дзери, С. Ф. Демченка, В. В. Джуня, О. С. Іюффе, А. В. Луця, В. В. Луця, В. К. Мамутова, О. В. Побірченко, О. П. Подцерковного, П. М. Рабіновича, В. С. Щербини та інших. Дослідженню проблем правового регулювання дійсності господарських договорів, підставам та наслідкам визнання підприємницьких договорів недійсними, способам захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання присвячено наукові здобутки таких вітчизняних науковців як Ж. А. Білоус, І. В. Давидової, Г. А. Осетинської, С. С. Потопальського та Н. С. Хатнюк.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам аналізу правових підстав визнання господарських договорів недійсними, а також впливу належного виконання договірних господарських зобов'язань на підприємницьку активність суб'єктів господарювання, котрі мають важливе наукове та практичне значення, науковий потенціал дослідження питань визнання господарських зобов'язань недійсними, як способу захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, не вичерпав усіх дискусій і різних підходів до цієї проблематики, пов'язаних із недосконалістю законодавчого врегулювання й активним розвитком господарських відносин. У зв'язку з цим, дослідження теоретичних та практичних питань визнання господарських зобов'язань недійсними, а також пошук шляхів удосконалення правового забезпечення, свідчать про актуальність, теоретичну та практичну значущість наукового дослідження.

Результати дослідження та пропозиції. *1. Популярною правовою підставою є зловмисна домовленість представника однієї сторони з контрагентом та перевищення повноважень уповноваженою особою від імені суб'єкта господарювання як підстави визнання недійсним господарського зобов'язання.* У господарських відносинах господарський договір, як правило, вчиняється шляхом визначення умов, що окреслюють його зміст і підписується безпосередньо особою, від імені якої він вчиняється, або іншою особою, яка діє в силу повноважень, передбачених законом, довіреністю, статутом, установчим договором, протоколами загальних зборів, засновницьким договором або колективним договором. Для вчинення правочинів органи юридичної особи не потребують довіреності, якщо вони діють у межах своїх повноважень, наданих

нормативно – правовими актами або установчими документами. Однак, за певних умов фізичні особи – підприємці та юридичні особи позбавлені здатності або можливості самостійно здійснювати свої права й обов'язки. Ці перешкоди можуть мати як юридичний характер – обставини реальної дійсності, які за законом не дозволяють суб'єктам права взяти безпосередню участь у здійсненні юридичних дій, так і фактичний – некомпетентність, правова неграмотність, віддаленість місця реєстрації від місця здійснення господарської діяльності, брак часу та інше. В таких випадках досить зручно, а іноді просто необхідно реалізувати правоздатність юридичних осіб та фізичних осіб підприємців за допомогою інституту представництва.

Представництво включає наступні види: 1) за законом: батьки (усиновлювачі), опікуни, у випадках встановлених законом, можуть бути й інші особи, є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей, а також осіб визнаних недієздатними, обмежено дієздатними (ст. 242 ЦК України 2003 р.); 2) комерційне: діяльність представника, який систематично укладає угоди від імені юридичної особи, обмежується повноваженнями, зазначеними в установчих документах даної особи; 3) за договором: особа, яка добровільно представляє інтереси від імені іншої фізичної чи юридичної особи, виконує повноваження керуючись виданою їй довіреністю; 4) за адміністративним актом: повноваження представника виникають з адміністративного розпорядження особи, яку представляють, або з акта органу юридичної особи¹.

Особливістю представництва, яке розглядається через призму ГК України, це дії керівника юридичної особи, котрий діє на підставі установчих документів підприємства, а не представника за довіреністю. Так, керівник може укласти договір доручення та видати на його підставі довіреність, але повноваження, надані ним обмежуються установчими документами, або протоколом загальних зборів, або установчим договором (визначеними в ньому обмеженнями для керівника, порядком прийняття рішень тощо). Представник за такою довіреністю може виконувати лише певний, чітко визначений вичерпний перелік дій, а для вчинення певного переліку дій, як то укладення правочину на значну суму, необхідно погодження засновників, наглядової ради або власника.

Здійснення господарської діяльності, іноді вимагає негайного підписання договору тощо, і часу на отримання певних повноважень просто не вистачає. Наступне погодження уповноважених органами юридичної особи таких дій позбавляє підстав визнавати такі договори недійними. ЦК України у відношенні до фізичних осіб таких положень не містить. І саме інститут погодження дій представника є додатковим інструментом для забезпечення стабільності господарської діяльності. Юридична необхідність у представництві зумовлена намаганнями заповнити недостатню правосуб'єктність осіб, які є або мають бути учасниками певних правовідносин.

¹ Цивільне право України: Підручник. У 2 – х кн. / Боброва Д.В., Дзера О.В., Довгерт А.С. та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – Т.1. – С.201.

При вивченні Постанови звертає на себе ч. 2 п.3.4, в якій йдеться про те, що якщо керівник відособленого підрозділу юридичної особи мав відповідні повноваження, але у правочині помилково відсутні вказівки на те, що її укладено від імені юридичної особи, то ця обставина також не може бути підставою для визнання правочину недійсним. У таких випадках правочин слід вважати вчиненим від імені юридичної особи. На жаль, це дає підстави зробити висновок про те, що час зустрічається низька культура оформлення договорів, яка стає причиною судових спорів. Тут як ніколи, є важливим висновок ВГС України про дійсність таких договорів, який запобігає зловживанню правом іншою стороною².

У ГК України досить часто вживається термін «представництво». Проте, більш повне визначення цих дефініцій ми знаходимо в ст. 95 ЦК України. Ч. 4 ст. 95 ЦК України визначає, що керівники філій та представництв призначаються юридичною особою та діють на підставі довіреності, виданої нею. Звернемо увагу на ч. 1 ст. 245 ЦК України, згідно з якою, на вчинення правочинів, які посвідчуються нотаріально, довіреність від імені юридичної особи, незалежно від того чи це господарське товариство або орган місцевого самоврядування, має бути посвідчена нотаріально. На нашу думку, єдиним випадком, коли представник має подати виключно довіреність, яка посвідчена нотаріально, не для вчинення правочину – це для доступу до нотаріальної таємниці та отримання виписки з Державного реєстру нотаріальних дій.

Але аналіз судової практики всеодно показував, що укладення господарського зобов'язання представником розглядалось певними суб'єктами господарювання, як підстава для звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним, оскільки він був укладений із перевищенням повноважень.

Проте у своїй постанові № 1 від 24.11.2014 року ВГС України висловився однозначно: «з урахуванням положень частини третьої статті 95 ЦК України, частини четвертої статті 64 ГК України та статті 23 Закону України «Про банки і банківську діяльність» підписання кредитного договору посадовою особою та скріплення печаткою відокремленого підрозділу банку (що не є юридичною особою) не є підставою для визнання правочину недійсним, – за умови, що відокремлений підрозділ наділено відповідними повноваженнями згідно з установчими документами банку, положенням про відокремлений підрозділ, яке затверджено банком, або довіреністю, виданою останнім у встановленому порядку керівникові цього підрозділу. Але, вказана постанова винесена з метою забезпечення однакового і правильного вирішення господарськими судами спорів, що виникають із кредитних договорів, дати господарським судам такі роз'яснення.

Припис абзацу першого частини третьої статті 92 ЦК України зобов'язує орган або особу, яка виступає від імені юридичної особи не перевищувати своїх повноважень. Водночас саме лише порушення даного зобов'язку не є підставою

² Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 22. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600> – 13.

для визнання недійсними правочинів, вчинених цими органами (особами) від імені юридичної особи з третіми особами, оскільки у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (ст. 92 ЦК України). Якщо договір містить умову про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони даного договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилення цієї сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента.

Зловмисна домовленість, на жаль, на практиці зустрічається досить часто. На сьогодні суди у свої діяльності керуються визначенням, яке міститься в постанові ВГС України, де під «зловмисною домовленістю» розуміється умисна змова представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин. У визнанні правочину недійсним із відповідної підстави доведенню підлягає не наявність волі довірителя на вчинення правочину, а існування умислу представника, який усвідомлює факт вчинення правочину всупереч інтересам довірителя, передбачає настання невігідних для останнього наслідків та бажає чи свідомо допускає їх настання.

Не погоджуючись із думкою Хейфец Ф.С., який вважає, що зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою як підстава визнання правочину недійсним є різновидом обману, оскільки останній може виходити від третіх осіб, що діють за змовою з контрагентом, внаслідок чого немає необхідності у виділенні її в нормі права³. Однак, погоджуємося з позицією Н.С. Хатнюк, що зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною характеризується певними ознаками: – здійснюється лише умисно представником однієї сторони та недобросовісною стороною; – вчиняється з метою збагачення за рахунок особи, яку представляють, або з власних корисливих мотивів контрагента чи представника; – воля добросовісної особи не відповідає волевиявленню, вираженого через представника; – для сторони, інтереси якої представляють, настають небажані наслідки⁴. Проте, вважаємо, що треба визначити у господарському законодавстві перелік установчих або інших документів юридичної особи та фізичної особи – підприємця, якими передбачаються повноваження представника або уповноваженої особи виступати від імені юридичної особи та фізичної особи – підприємця, а також є правовою підставою стверджувати, що представник або уповноваження особа перевищили свої повноваження.

³ Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву – 2 – е изд. доп. / Ф.С.Хейфец – М. Юрайт, 1999 – С.87;

⁴ Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. на здобуття наук.ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.03 / Н.С. Хатнюк – К., 2003. – С.218.

Вищезазначені ознаки перекликаються з п. 22 Постанови пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року № 9, в якій передбачено, що для визнання правочину недійсним на підставі ст. 232 ЦК України необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку – небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю. Можна визнавати недійсним правочин, якщо існувала зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною, а не домовленість між самими сторонами⁵.

Для вивчення питання визнання недійсними господарського зобов'язання саме на підставі укладення його неналежним представником та зі злочинною домовленістю з представником іншої сторони, заслуговує особливої уваги постанова ВГС України від 02.06.2011 року по справі № 8/151 (15/145). Незважаючи на те, що остаточно розглянутий та вирішений спір був в касаційній інстанції, суди всіх ланок при розгляді цієї справи, в принципі, дотримувались єдиної позиції. Ситуація, яка стала предметом спору, є надзвичайно поширеною при здійсненні підприємствами господарської діяльності та показовою для розкриття практичного змісту питання.

Судами встановлено, на момент укладення Договору директором ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» був Топорець О.О., яким і було підписано цей Договір зі сторони позивача. Відповідно до п. 8.11 статуту ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» виконавчим органом Товариства, який здійснює керівництво його поточною діяльністю, є директор Товариства. Пунктом 8.13 статуту позивача встановлено, що директор Товариства уповноважений здійснювати правочини та укладати будь – які договори від імені Товариства з урахуванням обмежень, встановлених статутом. Водночас, доказів встановлення обмежень директору ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» на право укладення договорів позивачем суду не надано.

У свою чергу, зі сторони ПП «Технологія» договір підписаний представником підприємства Коротаєвим Г.І., який діяв на підставі довіреності № 1 від 01.09.2006 р., згідно з якою Коротаєву Г.І. надано право вести попередні переговори з контрагентами по укладенню договорів і угод, укладати і підписувати від імені підприємства договори на суму не більш 200 000 грн. кожен, виконувати всі необхідні дії, пов'язані з виконанням цієї довіреності. Враховуючи те, що загальна сума договору становить 126 000 грн., суди попередніх інстанцій підставно дійшли до висновків про те, що представник відповідача Коротаєв Г.І. при підписанні договору не перевищив надані йому

⁵ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року за реєстром № 9. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

повноваження. За таких обставин, колегією суддів касаційної інстанції визнаються обґрунтованими висновки господарських судів про те, що договір підписано уповноваженими на це особами.

Відповідно до ст. 237 ЦК України, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства. Як вірно вказали суди попередніх інстанцій, представник, вчиняючи правочин, виражає не власну волю, а лише доводить до контрагента волю особи, яку він представляє.

Разом з тим, в силу ст. 92 ЦК України, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів. Виходячи зі змісту ч. 3 цієї статті, дії органу управління юридичної особи розглядаються як дії самої юридичної особи⁶. Оскільки при підписанні Договору директор ТОВ «Чернігівська агропромислова компанія» діяв як виконавчий орган управління юридичної особи, суди попередніх інстанцій дійшли правильних висновків про те, що він не підпадає під поняття представника в розумінні змісту ст. 237 ЦК України, у зв'язку з чим відсутні підстави для застосування до спірних правовідносин ч. 3 ст. 238 ЦК України. Частиною 3 статті 238 ЦК України встановлено, що представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом. Крім того, згідно частини 3 статті 92 ЦК України, органи чи інші особи, які виступають від імені юридичної особи, зобов'язані діяти в її інтересах добросовісної розумно та не перевищувати своїх повноважень.

Врахувавши викладене, суд першої інстанції, з яким погодився суд апеляційної інстанції, обґрунтовано відхилив доводи позивача про вчинення Договору внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони договору (позивача) з другою стороною та дійшов до висновку про відсутність підстав для визнання договору недійсним за ст. 232 ЦК України, яка може застосовуватися лише до правочинів, які вчиняються особою (фізичною або юридичною) не самостійно, а через представника, який фактично вступає у змову з контрагентом з метою одержати власну чи обоюсторонню вигоду або створити негативну ситуацію для довірителя, що і є підставою для визнання таких правочинів недійсними.

На думку Хатнюк Н.С. та Длугош О.І., у випадку зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншим контрагентом, необхідно поновити односторонню реституцію стосовно потерпілої сторони і стягнення майна або

⁶ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року за реєстром № 9. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700> – 09.

грошей із правопорушника, що сприятиме добросовісній поведінці учасників цивільного обороту⁷.

Таким чином, для визнання господарського зобов'язання недійсним на підставі зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншим контрагентом, зацікавлена сторона повинна враховувати наявність низки важливих умов: 1) обсяг повноважень, зміст прав та обов'язків представника або уповноваженої особи, тобто його правовий статус; 2) правову підставу (юридичний факт), якою окресленні повноваження представника або уповноваженої особи; 3) строк дії повноважень представника або уповноваженої особи; 4) момент укладення господарського договору та виконання господарського зобов'язання; 5) обмеження представника або уповноваженої особи, визначені відповідним документом; 6) факт умислу й усвідомлення недобросовісності та зловмисності дій представника або уповноваженої особи; 7) корисна мотивація представника або уповноваженої особи, тобто метою укладення договору представника з контрагентом є набуття зиску або інших корисливих мотивів представником за рахунок сторони, інтереси якої він представляє; 8) воля особи не відповідає волевиявленню, вираженому через представника; 9) для добросовісної сторони настають відповідні негативні правові наслідки. Характеристики, які необхідно враховувати при визнанні господарського зобов'язання недійсним на підставі відсутності договірної правосуб'єктності та відповідної компетенції у сторони господарського зобов'язання: повноваження уповноваженої особи визначені договором або обмежені установчими документами суб'єкта господарювання, або передбачені нормами законодавства (відсутність відповідного дозволу або ліцензії на зайняття певним видом господарської діяльності); уповноважена особа при укладенні договору від імені суб'єкта господарювання порушила обумовлені межі.

Аналізуючи судову практику, ми доходимо висновку, що суди у більшості своїй дотримуються принципу дійсності правочину, господарського зобов'язання, для визнання його недійсним необхідно подати достатньо доказів для того, щоб суд задовольнив таку позовну заяву.

2. *Порушення форми господарського зобов'язання як підстава визнання його недійсним.* Мало досліджуваність в практичному аспекті проблеми визнання господарського договору недійсним на підставі недотримання сторонами форми договору та останні зміни законодавства обумовило необхідність розкриття даного питання. На разі відсутня достатня судова практика розгляду спорів щодо визнання господарських договорів недійсними на підставі порушення форми договору, враховуючи останні зміни нормативної бази. Окрім того, все більше

⁷ Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.03 / Н.С. Хатнюк – К., 2003. – С. 148; Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.: Науково – дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. С.106.

спорів виникає з приводу договорів, укладених через мережу Інтернет, і широка практика вирішення таких спорів на даний час ще не напрацьована.

На сьогодні найбільших змін зазнає саме форма договору. На сьогодні нормативно закріплені такі форми господарських договорів: усна і письмова (проста і складна). Письмовий договір може бути посвідчений нотаріально. Але на разі ми повинні включити до цієї класифікації, поряд із письмовою, і електронну форму договору, яка теж може бути посвідчена нотаріально⁸. Хотіли б додати ще й таку ознаку як «електронна форма» і «натуральна форма». На сьогоднішній день, вважаємо доречним враховувати таку ознаку договору, як скріплену електронним цифровим підписом чи ні?⁹.

Порядок укладення господарських договорів, його форму і зміст ГК України передбачає, щодо виконання господарських договорів застосовуються відповідні положення ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ЦК України. Статтею 205 ЦК України передбачено дві форми вчинення договорів: усну й письмову форми договорів¹⁰.

ГК України у свою чергу не регулює це питання взагалі, що, на нашу думку, є негативним явищем і ця прогалина у господарському законодавстві повинна бути обов'язково усунена. Так, господарський договір за загальним правилом викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками (це так звана повна письмова форма). Ст. 181 ГК України встановлює, що допускається укладання господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень. Однак, в науковому середовищі існує думка, що спираючись на ст. 181 ГК України, можна дійти до висновку про відсутність заборони укладати господарські договори в усній формі¹¹. Проте, з такою думкою погодитись не можна, оскільки в даному питанні ГК України відведена лише роль регулятора певних особливостей укладення господарських договорів, а не акту, який визначає загальні положення форми договору.

Ми вважаємо, що господарський договір не може бути укладений в усній формі без будь якого документального підтвердження (наприклад, акту прийому – передачі товару, накладної, квитанції), в якому відображені певні істотні умови, такі як: вид зобов'язання (договору), суму, момент і спосіб оплати, відомості про сторін правочину. Проте, оскільки дана норма передбачена ЦК

⁸ Проелектронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851 – IV. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15>;

⁹ Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852 – IV. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.

¹⁰ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 року № 435-IV // ВВР. – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст. 356. ¹¹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст.144.

України, який не передбачає фізичну особу – підприємця, які суб'єкта цивільних відносин, можна було б тільки рекомендувати застосувати аналогію.

В аспекті розуміння сутності поняття «форми», на нашу думку, форму письмового господарського договору необхідно поділити на види:

- повна письмова форма господарського договору – єдиний документ, підписаний сторонами (ч. 1 ст. 181 ГК України, ч. 2 ст. 207 ЦК України), який містить додатки, які забезпечують його виконання, та
- скорочена письмова форма, тобто листи, телеграм, факсограм та інших документів, якими сторони обмінювалися в процесі встановлення договірної зв'язку (ч. 1 ст. 181 ГК України, ч. 1 ст. 207 ЦК України), якщо зміст цих документів свідчить про наміри сторін встановити договірний зв'язок та істотні умови договору; застосування такої форми забороняється при укладенні організаційно – господарських договорів (ст. 186 ГК України)¹².

Треба згадати, що ГК України містить також дефініцію «типова форма договору», як така договору від якої сторони не можуть відступати, оскільки вона затверджується Кабінетом Міністрів України чи іншим уповноваженим органом держави, але наділені правом конкретизувати, деталізувати його положення.

Дозволимо собі виділити ще таку форму господарського договору, як державне замовлення. Оскільки зобов'язання, яке виникає на його підставі, має повністю відповідати такому замовленню. Саме по собі воно вже містить всі істотні умови, як зобов'язання, так і вимоги до контрагента. ГК України прямо передбачає таку відповідність.

У передбачених законом випадках, договір може бути нотаріально посвідчений. Нотаріальне посвідчення можна вважати, що не є формою господарського договору, а лише обов'язковою процедурою, правостановлюючим фактом, легітимізація договору шляхом нотаріального посвідчення. Воно може бути застосоване у передбачених законом випадках, зокрема, під час укладення договорів під час приватизації державного майна, або за домовленістю сторін.

Державна реєстрація господарських договорів, нерухомості чи прав на неї є обов'язковою процедурою та правостановлюючим фактом, тобто також не можна вважати формою господарського договору. Її значимість проявляється у тому, що саме з моментом державної реєстрації пов'язується момент виникнення прав та обов'язків сторін правочину, що підлягає державній реєстрації, або права власника на новостворену нерухомість, або визнання речі нерухомістю. Державна реєстрація має публічний характер і проявляється в офіційному визнанні державою прав та обов'язків певної особи. Уникнення державної реєстрації при вчиненні правочинів, які їй підлягають, означає, що сторони не набули бажаних прав та обов'язків, бо правочин не вважається вчиненим і неотримує публічного визнання.

¹² Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 року № 436-IV// Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст.144.

Електронний цифровий ключ є відносно новим інструментом для здійснення господарської діяльності, проте, зважаючи на свою ефективність та зручність, став її невід'ємною частиною. Сьогодні основними нормативно – правовими актами, які регулюють використання цифрового підпису є Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг»¹³ та Закон України «Про електронний цифровий підпис»¹⁴.

Головною передумовою ефективного використання, як електронного цифрового підпису, так і електронних документів, є попередня домовленість сторін господарського зобов'язання про це. На нашу думку, це повинно бути підтверджено або листуванням, або викладено в умовах господарського договору окремим пунктом. Законодавець, при прийнятті відповідного закону, вказав, що використання електронного цифрового підпису не змінює порядку підписання договорів та інших документів, встановленого законом для вчинення правочинів у письмовій формі й електронний підпис не може бути визнаний недійсним лише через те, що він має електронну форму або не ґрунтується на посиленому сертифікаті ключа. Цим самим прирівнявши електронний підпис до власноручного підпису особи, позбавивши його будь – яких «особливостей», щоб могли призвести його «знецінення та меншовартості» та поклавши відповідальність за його використання та збереження безпосередньо на суб'єкта господарювання. І це є однією з його головних переваг, яка спрощує та пришвидшує укладення договорів. Але хотілося б звернути увагу на те, що законодавець використав у термін «угода», який відсутній у ЦК та ГК України, але зустрічається у Земельному кодексі України: «Нотаріальне посвідчення цивільно – правової угоди, укладеної шляхом створення електронного документа (електронних документів), здійснюється у порядку, встановленому законом». Проте нотаріус посвідчує правочини (зокрема, договори). Все це говорить про те, що згадуваний закон ще потребує доопрацювання.

Визнання недійсним договору, підписаного електронним цифровим підписом було предметом розгляду господарського суду міста Києва у справі № 910/361/14, яким 11.03.2014 року було винесено рішення про визнання такого договору недійсним, скільки позивач не зміг довести, що саме відповідачем був проставлений електронний цифровий підпис¹⁵.

Найбільш помітною зміною такого плану стала відмова від обов'язкового використання печаток. Хоча печатку і не можна назвати рудиментарним утворенням. На разі чинне законодавство не містить вимоги про обов'язкове

¹³ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851 – IV. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851> – 15.

¹⁴ Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852 – IV. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/852> – 15.

¹⁵ Рішення Вищого господарського суду України по справі № 910/361/14 від 09.11.2017 року. – [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70163955>.

використання печатки при укладенні господарський договорів за участі юридичної особи чи фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності. Змінюючи нормативні акти, законодавець виключив обов'язковість її (печатки) використання, проте і не виключив її з правового поля. За бажанням сторін, у разі якщо це передбачено статутними документами, суб'єкт господарювання має скріплювати підписані від її імені договори печаткою. До внесення таких змін, відсутність печатки могла стати приводом для виникнення спору щодо визнання господарського договору недійсним, зв'язку з порушенням форми договору. Так, за Постановою Вищого господарського суду України від 07 червня 2011 р. справа № 8/151 (15/145), вивчивши матеріали вище вказаної справи, «колегія суддів касаційної інстанції вважає вірними висновки судів попередніх інстанцій, що цивільним законодавством не пов'язується недійсність договору з наявністю чи відсутністю на договорі печатки юридичної особи»¹⁶. І хоча справа була розглянута бо внесення відповідних змін до ГК України, але висновки, зроблені за результатом її розгляду, підтверджують необхідність та актуальність змін, що були внесені до ГК України про скасування обов'язкового використання печаток.

При цьому слід зазначити, що порушення форми договору є двох видів: перше порушення є порушенням вимог закону щодо форми договору, друге порушення є порушенням домовленості сторін щодо форми договору. Звідси названі два види порушень можуть мати різні правові наслідки. Порушення вимог закону щодо його форми може тягнути правові наслідки недійсності договору (наприклад, недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору – стаття 220 ЦК України), а порушення домовленості сторін щодо форми договору може тягнути визнання такого договору неукладеним (наприклад, обрання сторонами для письмової форми правочину обов'язковість його скріплення печатками).

Законодавець пов'язав набрання чинності деякими особливими видами господарських договорів, які регулюють важливі господарського – правові відносини, як наприклад оренда земельної ділянки, виключно з моментом державної реєстрації. Виключивши з Закону України «Про оренду землі»¹⁷, Земельного кодексу України вимогу про нотаріальне посвідчення такого виду договорів, законодавець все ж лишив вимогу про реєстрацію, як гарантію офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміну і припинення речових прав на нерухоме майно.

Свою позицію щодо визнання договорів недійсними в зв'язку з порушенням форми ВГС України висловив у Постанові Пленуму України № 11 від 29.05.2013 року, зауваживши, що недодержання форми правочину, якої вимагає закон, тягне за собою недійсність правочину лише у разі, коли це прямо

¹⁶ Постанова Вищого господарського суду України від 07 червня 2011 року, справа № 8 /151 (15/145). – [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16464534>.

¹⁷ Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161 – XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46 – 47. – Ст.280.

передбачено законом. У випадках, передбачених ст.ст. 547, 981, 1055, 1059, 1107 ЦК України, договір, укладений з порушенням форми є нікчемним. У зв'язку з недодержанням вимоги щодо нотаріального посвідчення правочинів нікчемними є лише такі правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню чи такі, умовами яких передбачено обов'язкове нотаріальне посвідчення¹⁸.

Враховуючи викладене, з метою запобігання виникнення спорів та запобігання зловживання правом недобросовісних суб'єктів господарських відносин пропонуємо законодавчо закріпити процедуру не тільки укладення (досягнення домовленості), а саме підписання господарських договорів (надання відповідної форми), формування господарського зобов'язання, визначення істотних умов, здійснення належних перевірок контрагента, зокрема на причетній до здійснення терористичної діяльності чи розповсюдження зброї масового знищення або належність до публічних осіб тощо, вибір способів та засобів зв'язку, використання електронних ключів та форми оплати за договором. Цей порядок, у певних випадках, не буде обов'язковим, але слугуватиме певним заходом і забезпечить превентивний захист сторонам від судових спорів. Зокрема, це важливо при здійсненні господарської діяльності через мережу Інтернет, без можливості здійснення верифікації та ідентифікації контрагента, спираючись лише на відомості, отриманні з реклами, його ділову репутацію та власну інтуїцію. Такий порядок укладення договорів, як правило регламентується внутрішніми документами юридичних осіб, проте відсутність єдиного підходу до його формування та різна практика застосування, на жаль, не забезпечує повне виконання цим інструментом поставних завдань, хоча, не можна не визнати і його позитивний вплив. Згуртувавши всі позитивні напрацювання, вважаю доцільним створити єдиний правовий інструмент, закріпивши його саме для суб'єктів господарської діяльності.

3. Помилка й обман як правова підстава визнання господарського зобов'язання недійсним. Однією з найважливіших умов дійсності договору є відповідність внутрішньої волі (бажання укласти договір) і волевиявлення (зовнішнього виявлення внутрішньої волі). Їх єдність – це підстава для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки такою, що має юридичне значення. Наявність вад внутрішньої волі або відсутність внутрішньої волі пов'язані з впливом на одного з учасників таких негативних факторів, як помилка, обман, насильство або погроза та тяжка обставина.

Визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки є предметом судових спорів та мало досліджується теорією господарського права. Переважно проблематика визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки аналізується шляхом узагальнення судової практики та тлумачення положень

¹⁸ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 22. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600> – 13.

цивільного законодавства. Нормативна база, яка регулює порядок вчинення господарських договорів, вкрай обмежена і визначає лише загальні положення визнання недійсними господарських договорів укладених з вадами волі та волевиявлення, що і призводить до збільшення кількості судових спорів. На нашу думку, саме юридична практика диктує порядок укладення та виконання господарських зобов'язань, а досвід судової практики визначає основні засади визнання недійсним господарського зобов'язання вчиненого під впливом обману або помилки.

Однією з підстав для визнання договору недійсним є неправильно сформована воля суб'єкта договору, вона визнається заперечною як така, що укладена під впливом помилки або оману (ст. 229 ЦК України)¹⁹.

Господарське зобов'язання вчинене під впливом обману та помилки визнається недійсним, оспорюваним, і відноситься науковою доктриною та практикою до правочинів із вадами волі. Заборовський В.В. та Попович Р.В. характеризують правочини з вадами волі – це оспорювані правочини, при вчиненні яких справжня воля одного або кількох учасників деформована в силу певних обставин, визначених законом. Для таких договорів важливі такі характеристики: – наявність волі учасників правочинів; – воля виражена із певним дефектом; – ці правочини можуть бути визнані недійсними в судовому порядку²⁰.

На думку О.І. Длугош, дефект волі при вчиненні правочину — це відхилення у процесі формування волі учасника правочину внаслідок хибних уявлень, введення в оману щодо обставин, що мають істотне значення для вчинення правочину, збігу тяжких обставин, які зумовлюють неправильне формування волі або внаслідок обставин, що виключають існування волі у момент вчинення правочину. У свою чергу, з урахуванням особливостей формування волі юридичної особи на вчинення правочину, поняття «дефект волі юридичної особи як підстава визнання правочину недійсним» можна визначити як відхилення у процесі формування волі членів органу управління юридичної особи внаслідок хибних уявлень, введення в оману щодо обставин, що мають істотне значення для вчинення правочину, збігу тяжких обставин чи внаслідок обставин, які виключають існування у них волі в момент вчинення правочину, що вплинуло на домінуюче волевиявлення членів органу юридичної особи на вчинення правочину²¹.

Питання недійсності господарського договору і недобросовісна поведінка його сторін найчастіше є предметом судового розгляду. Однією з причин частого оспорювання недійсності господарського договору є недосконалість нормативно

¹⁹ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 року № 435-IV // ВВР. – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст. 356;

²⁰ Заборовський В.В., Попович Р.В. Правочини з вадами волі: основні теоретичні аспекти – серія Право. Випуск 31, Том 2. С.8;

²¹ Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.: Науково – дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. С.36.

– правової бази. На наш погляд, визнання господарського договору (зобов'язання), укладеного внаслідок помилки чи обману недійсним шляхом судового розгляду ускладнюється тим, що Господарський кодекс України визначає основні засади господарювання в Україні регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, та не передбачає відповідних норм щодо визнання господарського договору (зобов'язання) недійсним за впливу таких підстав як обман чи помилка, а містить лише посилання на норми цивільного законодавства. Спеціальні положення щодо визнання господарських договорів недійсними в ГК України передбачені статтями 207, 208²².

Варто звернути увагу на позицію суддів Верховного суду України Я.М. Романюка та В.Й. Костенко, погляди яких підтверджені судовою практикою, на їх думку, господарський договір, укладений внаслідок впливу обману чи помилки, можна вважати договір із вадами волі, оспорюваним та тим, що підлягає визнанню судом його недійсним²³.

Воля особи до укладення договору та кінцевий результат не узгоджуються в разі помилки, якщо вона має істотне значення, такими є помилки щодо правової природи правочину, його змісту, предмета, ціни, сторони, якості об'єкта тощо. Істотною може вважатись помилка, наслідки якої взагалі неможливо усунути або для їх усунення стороні, яка помилилася, необхідно здійснити значні витрати. Найчастіше хибне сприйняття стосується змісту та предмета договору, що може виникнути при визначенні тотожності предмета або його якості. Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати або, навпаки, бути відсутніми саме на момент вчинення правочину. Сторона на підтвердження своїх вимог про визнання господарського зобов'язання недійсним повинна довести, що така помилка насправді мала місце, тобто надати докази, які б свідчили про її помилку щодо істотних обставин правочину. Не можна говорити про помилку щодо якості предмета у разі неможливості використання речі або виникнення труднощів у її використанні, яке сталося після виконання правочину і не пов'язане з поведінкою контрагента. Не має правового значення помилка, допущена при розрахунку одержання користі від укладеного договору. Помилка внаслідок власного недбальства чи незнання закону однією із сторін не є підставою для визнання господарського зобов'язання недійсним.

Господарське зобов'язання визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного цілеспрямованого введення іншої сторони в оману щодо фактів, які впливають на укладення правочину. Ознакою обману, на відміну від помилки, є умисел: особа знає про наявність чи відсутність певних обставин і

²² Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 року № 436-IV// Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст.144;

²³ Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними". Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Текст] / Я. М. Романюк. – Київ : Істина, 2012. С.102–103.

про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, не вигідні для неї. Обман також має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. Варто враховувати, що обман стосовно мотиву, тобто внутрішнього спонукання особи до здійснення правочину, не має істотного значення. Зокрема, обман щодо фінансового становища контрагента як мотиву правочину не може бути підставою для визнання правочину недійсним²⁴.

Погоджуємось з думкою В.І. Крата, який вказує, що конструкція правочину, вчиненого під впливом обману, побудована за моделлю оспорюваного правочину, тобто в кожному конкретному випадку існує спір щодо формування волевиявлення учасника правочину внаслідок обману, і потрібно довести, що обман мав місце²⁵.

Вплив помилки на волевиявлення сторін у правочині вивчали ще римські юристи. Так, помилкою називалось неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення. Питання про юридичні наслідки помилки вирішувались залежно від вини особи, що неправильно виявила свою волю. За наявності вини особа вважалась зв'язаною зазначеним зобов'язанням, а за відсутності – юридичних наслідків помилки не встановлювалось²⁶.

Сутність помилки у сучасній юридичній літературі дослідниками пов'язується з хибним сприйняттям різних факторів. На думку І.В. Давидової, під помилкою слід вважати як неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, так і припущення, щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, існуючим на момент укладання договору²⁷.

Більш повне визначення дає О.В. Дзера, відзначаючи, що помилка — це неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений²⁸.

Н. С. Хатнюк визначає поняття «омана» під яким традиційно розуміється помилкове уявлення про угоду в цілому або її основні елементи, а також омана

²⁴ Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними". Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Текст] / Я. М. Романюк. – Київ : Істина, 2012. С.102–103;

²⁵ Крат В.І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом обману // «Часопис Київського університету права». – 2012. – №3. С.190;

²⁶ Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. — К.: Юрінком Інтер, 2003. С.56 – 58.

²⁷ Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Давидова Ірина Віталівна. – Одеса, 2011. С.62;

²⁸ Дзера О.В. Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / За ред. Академіка АПрН України В.В. Луця. – К.: НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2009. С. 38;

розглядається як процес хибного сприйняття дійсності. А термін «введення в оману» передбачає навмисну спрямованість дій однієї сторони щодо іншої для спантелічення та створення хибного уявлення про факти й обставини майбутньої угоди²⁹.

Для глибшого аналізу предмету нашого дослідження необхідно звернутись до досвіду судової практики, а саме згадати положення Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 року № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», якими передбачено, що господарський договір, який вчинено під впливом обману та помилки є оспорюваним³⁰.

Під «помилкою» слід розуміти таке неправильне сприйняття стороною правочину предмета чи інших істотних умов останнього, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна вважати, що правочин не було б вчинено. Помилка повинна мати істотне значення, зачіпати природу правочину або такі якості його предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. При цьому істотною вважається така помилка, наслідки якої неможливо усунути або їх усунення вимагає значних витрат від особи, що помилилася, – з урахуванням її майнового становища, характеру діяльності тощо. Обставини, з приводу яких помилилася особа, мають бути наявними на час вчинення правочину. Не вважається помилкою щодо якості продукції (товару, іншого майна) неможливість її використання або утруднення в її використанні, які сталися після виконання хоча б однією з сторін зобов'язань, що виникли з правочину, і не пов'язані з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка у мотивах правочину (тобто в обставинах, у зв'язку з якими особа вчиняє правочин) або незнання стороною правочину норм законодавства. У вирішенні спорів про визнання правочинів недійсними на підставі статей 230–233 ЦК України, позовні вимоги можуть бути задоволені за умови доведеності фактів обману і наявності їх безпосереднього зв'язку з волевиявленням другої сторони щодо вчинення правочину.

Під «обманом» слід розуміти умисне введення в оману представника підприємства, установи, організації або фізичної особи, що вчинила правочин, шляхом: повідомлення відомостей, які не відповідають дійсності; заперечення наявності обставин, які можуть перешкоджати вчиненню правочину; замовчування обставин, що мали істотне значення для правочину (наприклад, у зв'язку з ненаданням технічної чи іншої документації, в якій описуються властивості речі). При цьому юридична особа, яка діяла під впливом обману, повинна довести не лише факт обману, а й наявність умислу в діях відповідача та істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману. Обман щодо

²⁹ Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. на здобуття наук.ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.03 / Н.С. Хатнюк – К., 2003. С. 106 – 107;

³⁰ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 22. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600> – 13.

мотивів правочину не має істотного значення. Суб'єктом введення в оману є сторона договору, – як безпосередньо, так і через інших осіб за домовленістю.

Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» 06.11.2009 року №9 визначає правочин, вчинений під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення. Правочин, вчинений під впливом помилки, обману, є оспорюваним³¹. Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати саме на момент вчинення правочину. Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно мала місце, а також що вона має істотне значення. Не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину. Помилки внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним³². Господарське зобов'язання визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину

Аналізуючи узагальнення судової практики України, ми дійшли висновків, що суди дотримуються в цілому єдиного підходу при розгляді справ щодо визнання господарських договорів недійсними на підставі впливу обману та помилки, а саме вважають їх оспорюваними та такими, що підлягають доказуванню у судовому порядку ознак їх недійсності.

Договір, укладений під впливом обману, може бути визнаний недійсним, тільки якщо обставини обману, відносно яких потерпілий був введений в оману, перебуває у причинному зв'язку з його рішенням про укладення договору. При цьому належить встановити умисл особи, яка вчинила обман. Договір, укладений під впливом обману потерпілого третьою особою може бути визнаний недійсним за позовом потерпілого за умови, що знала або повинна була знати про обман. Вважається, зокрема, що сторона знала про обман, якщо винна в обмані особа була її представником чи працівником, або допомагала у здійсненні правочину.

³¹ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 22. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600> – 13.

³² Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року за реєстром № 9. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700> – 09. С.118

Більшість зазначених положень, які відсутні у вітчизняному правовому полі може бути корисним і надати позитивний результат при вирішенні такого характеру спорів.

Також, як приклад судової практики України, варто згадати Постанову Вищого господарського суду від 09.06.2011 року по справі № 14/456, за якою розглянуто спір та відмовлено у задоволенні позову про визнання договору суборенди нежитлового приміщення недійсним укладеного під впливом обману та відшкодування збитків, оскільки суборендодавцем не був попереджений про заплановану реконструкцію орендованого приміщення. Обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. Сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину. Виходячи із змісту зазначеної норми правочин визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину³³.

Таким чином, проаналізувавши наукові дослідження, судову практику та законодавчі положення, дійшли відповідних висновків, а саме пропонуємо доповнити ГК України нормами, які б однозначно характеризували підстави визнання господарського договору недійсним, укладеного під впливом обману та помилки за участю юридичних осіб, окреслити ознаки таких господарських договорів, а також порядок і наслідки визнання їх недійсними. Також пропонуємо окремою нормою прописати порядок відкликання та визнання недійсною згоди уповноваженого органу юридичної особи на укладення договору, як такої, що надана під впливом обману чи помилки, що буде підставою для пред'явлення зацікавленою особою позову про визнання договору, укладеного на підставі такої згоди, недійсним та витребування майна, отриманого за таким договором з чужого незаконного володіння (віндикаційним позовом). Вважаємо за необхідне закріпити положення про ризик будь-якої помилки державного органу, який повинен покладатися на саму державу, оскільки помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються.

4. Вплив тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов як підстава визнання господарського зобов'язання недійсним. Питання дослідження окремого способу захисту майнових прав суб'єктів господарювання шляхом визнання договорів недійсними вчинених під впливом тяжких обставин та на край невігідних (кабальних) умовах залишається не розкритим до теперішнього часу.

По-перше, потребує дослідження законодавчий зміст, поняття та характерні ознаки тяжких обставин і невігідних (кабальних) умов

³³ Постанова Вищого господарського суду України від 09.06.2011 року по справі № 14/456 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_3295986.html.

господарського договору як способу захисту майнових прав суб'єктів господарювання. По-друге, проаналізувати теоретичну доктрину та висунути пропозиції для вироблення єдиного підходу щодо визначення юридичної природи тяжких обставин та невігідних (кабальних) умов для господарських договорів як підстави визнання його недійсним.

Актуальність визначення тяжких обставин і невігідних умов саме господарського договору як підстави визнання його недійсним у законодавстві України обумовлена захистом майнових прав суб'єктів господарювання. З метою забезпечення захисту прав суб'єктів господарювання необхідно розкрити проблеми судової практики визнання договорів недійсними із застосуванням такої правової підстави як вплив тяжких обставин на юридичних осіб та фізичних осіб підприємців при вчиненні ними договору й як наслідок укладення договору на вкрай невігідних для себе умовах.

Сьогодні можна також говорити про те, що недійсність договору як інституція стає потужною зброєю в руках недобросовісних підприємців, які прагнуть за будь – яку ціну використати будь – яку підставу для ухилення від відповідного виконання своїх договірних обов'язків. А погіршення економічної ситуації в Україні викликало загострення багатьох проблем й обумовило популяризацію в юридичній практиці випадків укладення договорів за участі суб'єктів господарювання під впливом тяжких обставин та на вкрай невігідних умовах.

Спрямованість господарсько–правового регулювання вказує на актуальність легітимного здійснення суб'єктивних прав учасників господарських правовідносин. Реалізація прав суб'єктів господарювання та споживачів за своїм змістом виступають єдиним процесом, де права одних суб'єктів кореспондуються з обов'язками інших. У разі порушення їх прав постає питання захисту суб'єктивних прав та інтересів учасників підприємницької діяльності³⁴. Захист майнових прав одна із найважливіших правових категорій господарського права, без розуміння якої важко розібратись в особливостях правових наслідків, у механізмі реалізації та в інших питаннях, які виникають у зв'язку із порушенням майнових прав суб'єктів господарювання шляхом вчинення договорів під впливом тяжких обставин та на невігідних умовах.

Як згадувалось вище у нашому дослідженні, вирішуючи спори про визнання господарських договорів недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обставин, із якими закон пов'язує визнання таких господарських договорів недійсними на момент їх укладення і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

Частина 1 статті 233 ЦК України, передбачає можливість визнання недійсними договорів, вчинених особою під впливом тяжкої для неї обставини і

³⁴Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. М. Підлубна. – К., 2009. С.12.

на вкрай невігідних умовах та відміну від ГК України, який не передбачає таких підстав визнання господарського договору недійсним³⁵. Такі договори у цивілістичній науці одержали назву кабальних угод³⁶, мають дефекти внутрішньої волі, оскільки формування волі сторони договору відбувається під впливом тяжких обставин, що практично унеможлиблює здатність виявляти нею свою дійсну волю, та сприяє укладенню договору на явно невігідних, несправедливих для себе умовах, при цьому інша сторона використовує або зловживає скрутним або безвихідним становищем свого контрагента³⁷.

Таким чином, для кваліфікації судом недійсності господарського договору за ст. 233 ЦК України необхідна обов'язкова наявність зазначених у статті двох необхідних умов: 1) впливу тяжких обставин й як наслідок 2) укладення договору на вкрай невігідних для потерпілої сторони умовах³⁸. Кожну окрему із цих умов не можна вважати підставою для недійсності договору лише їх сукупність та причинний взаємозв'язок однієї умови з іншою.

Наявність у сторони договору дефектів волі або відсутність внутрішньої волі, або невідповідність внутрішньої волі зовнішньому її виявленню, внаслідок впливу на контрагента тяжких обставин та укладення ним договору на явно невігідних умовах є однією із підстав для заперечення його дійсності в суді та визнання договору недійсним. Таким чином, в судовому порядку необхідно довести факт використання недобросовісною стороною тяжких обставин, в яких опинилася потерпіла сторона договору, а також виявити ознаки зловживання ними та укладення господарського договору на явно невігідних умовах для потерпілої сторони.

Щодо суб'єктного складу таких договорів, так і кола осіб, які можуть звертатися з вимогою про визнання правочину недійсним на підставі статті 233 ЦК України, котра не містить обмежень, це можуть бути як юридичні так і фізичні особи. Таким чином, договір між суб'єктами господарювання може бути визнаний судом недійсним за позовом зацікавленої сторони договору.

Для визнання господарського договору недійсним на підставі ст. 233 ЦК України, необхідна наявність наступного юридичного складу: 1) факт наявності тяжких обставин для сторони договору, яка повинна бути безпосередньою причиною укладення кабального договору, а не просто існувати до чи на момент укладення договору; 2) факт наявності крайньої невігідності умов договору для сторони, що діяла під впливом тяжкої обставини; 3) причинний зв'язок між наявністю тяжких обставин у сторони договору та юридичним фактом укладення

³⁵ Цивільне право України: Підручник. У 2 – х кн. / Боброва Д.В., Дзера О.В., Довгерт А.С. та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – Т.1. С.289 – 270;

³⁶ Исрафилов И. Кабальная сделка / И. Исрафилов // Законность. – 2000. – № 2. С.25;

³⁷ Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. – 2006. – № 8. С.45;

³⁸ Хатнюк Н.С. Збіг тяжких обставин як підстава визнання правочину недійсним / Хатнюк Н.С. // Збірник тез наукових доповідей V Міжнародної науково – практичної конференції молодих учених (20 – 21 березня 2009 року): Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку / Укладач М.Л. Варченко, М.Л. Толстіхін, І.Ф. Урина. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин нац. Ун – ту ім. Лесі Українки, 2009. С.302

нею договору на вкрай не вигідних умовах; 4) усвідомлення недобросовісною стороною (особою, яка використовує або зловживає тяжкими обставинами, скрутним або безвихідним становищем свого контрагента) умисного характеру своїх дій, а потерпілою стороною крайньої не вигідності умов укладеного нею договору; 5) добровільність укладення договору потерпілою стороною з контрагентом, що використовує або зловживає тяжкими обставинами, скрутним або безвихідним становищем потерпілої сторони; б) ініціатором вчинення кабального договору може виступати як сторона, що знаходиться під впливом тяжких обставин, контрагент цієї сторони, так і особа, на користь якої вчинено правочин³⁹. За відсутності хоча б однієї із перерахованих умов, правочин не можна визнавати недійсним із підстав, передбачених ст. 233 ЦК України.

Щодо визначення поняття «тяжких обставин», то Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» визначила його досить узагальнено для фізичних осіб та лише приблизно не конкретизовано для юридичних осіб, що ускладнює вирішення спорів в арбітражних та господарських судах⁴⁰. Так, на нашу думку, «тяжкими обставинами» для фізичних осіб – підприємців та юридичних осіб можуть бути як тяжка хвороба фізичної особи або її родичів (засновника юридичної особи, керівника підприємства, уповноваженої особи тощо), смерть годувальника, необхідність лікування, загроза втратити заставлене житло або іпотечне нерухоме майно, загроза банкрутства підприємства та інші крайньої необхідності обставини, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове укладення договору, погашення боргів або переуступка боргу тощо.

Наявність тяжкої обставини – це той факт, який передусім має доводитися. При цьому слід мати на увазі, що тяжка обставина виникла та має безпосередній вплив саме на ту особу, яка уклала договір, а не для суспільства в цілому. Обставина, яка вплинула на особу, має бути наявною, реальною саме на момент укладення договору, а не виникнути в подальшому⁴¹. Тобто лише при припиненні впливу тяжких обставин на особу вона стала здатна оцінити їх як такі обставини, що змусили її укласти договір, який за інших обставин вона б не уклала на таких умовах.

Доведеність наявності факту тяжких обставин та його реальності, здійсненності законодавець покладає на особу, яка вчинила вкрай не вигідну

³⁹ Литвиненко В.І., Хатнюк Н.С. Правові засади визнання господарських договірних зобов'язань недійсними на підставі впливу тяжких обставин та на вкрай не вигідних умовах // Європейські перспективи: Науково – практичний журнал. – К., 2016. – №3. С.123 – 124.

⁴⁰ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року за реєстром № 9. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700> – 09.

⁴¹ Цивільний кодекс України: Науково – практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М – ва юстиції, науковців, фахівців . – Х.: Страйд, 2010. – (Серія "Коментарі та аналітика") (Правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам). – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / Т. В. Бобко [та ін.] ; за ред. проф. І. В. Спасибо – Фатєєвої. – 2010. С.233.

угоду під впливом таких тяжких обставин, а визначення ступеня тяжкості обставини для юридичної особи покладає на розсуд суду, оскільки зазначена умова недійсності є оціночною (кваліфікаційною) правовою категорією. Виходячи з обставин справи, суд встановлює, чи та обставина, яка зазначена особою як важка, дійсно є настільки вагомою, що вимусила її укласти договір, вкрай не вигідний для неї. Така обставина досліджується комплексно шляхом зіставлення різних чинників, і вони мають стосуватися не лише фінансових аспектів підприємницької діяльності суб'єкта господарювання, а й майнових, економічних та правових аспектів. При оцінці обставин, на які посилається позивач для визнання господарського договору недійсним, важливо знати про існування таких договорів, котрі укладаються юридичними особами саме за наявності тяжких обставин (наприклад, кредитний договір, договора позики, іпотеки, застави, лізингу, ренти тощо).

Проте, стосовно суб'єктів господарювання поняття «кабальність договору» слід застосовувати дуже обережно, оскільки підприємницька діяльність – це перш за все діяльність на власний ризик, тому за умов нестабільності ринку та боротьби із конкурентами подекуди доводиться укладати надзвичайно ризикові угоди, які насправді можуть бути просто нерівноправними й економічно необґрунтованими, але не кабальними. Слід враховувати ризикову природу здійснення підприємницької діяльності, та виключати можливість визнання договорів кабальними, якщо вони були укладені внаслідок власної нерозважливості, оскільки за одних і тих же економічних умов одні підприємства успішні та прибуткові, а інші збиткові та не розвиваються та припиняють свою діяльність.

Тяжка обставина мотивує укладення кабального договору, який може полягати у придбанні або відчуженні майна, виробництві продукції, виконанні робіт або наданні послуг за невідповідну оплату (суттєво завищена або занижена ціна). Нерідко бувають випадки, коли юридична особа занижує ціну товару для того, щоб продати швидше товар, тобто занижена ціна товару не завжди свідчить про те, що контрагент перебуває в тяжких умовах. При заниженні ціни та бажанні укласти договір як найшвидше особа може мати різні мотиви, так і навпаки при завищенні ціни товару. Отже, в такому випадку мотив вчинення правочину матиме правове значення, незважаючи на те, що за загальним правилом мотив вчинення особою правочину є байдужим для її контрагента і, як правило, взагалі юридично не значимим.

Тяжкі обставини, які можуть бути підставою для визнання кабальним договором, укладеного суб'єктом господарювання, мають бути дійсно невідворотними за наявних умов, коли засоби і кошти, якими володіє особа, є недостатніми для відвернення настання негативних наслідків, а наслідки, яких намагається уникнути особа, є такими, що змушують особу погодитись навіть на явно не вигідні для неї умови. Окрім того, якщо тяжкою обставиною, що змушує особу укласти договір є ситуація пов'язана з економічними чи політичними подіями, то слід зазначити, що ці тяжкі обставини повинні бути такими, які за звичайних умов не можна було б заздалегідь спрогнозувати, а також було

неможливо їм запобігти, тобто ці умови є надзвичайними навіть із урахуванням підприємницького ризику. Тяжкі обставини безпосередньо впливають на необхідність укладення договору з умовами кабального характеру, а не просто існувати в час укладення угоди. Крім того, зрозуміло, що виникнення обставин, які юридична особа вважає важкими, повинні виникнути лише до укладення договору.

Деякі науковці пропонують для визначення ступеня важкості обставин, які змушують особу укласти договір, порівняти їх з форс-мажорними обставинами, і залежно від того, чи визнавалися б ці обставини форс-мажорними, визначати ці обставини як важкі при укладенні кабального договору.

На думку О.В. Дзери та О.О. Отраднаної, до важких обставин не відносяться: порушення зобов'язань зі сторони контрагентів та відсутність необхідних товарів, оскільки в силу того, що діяльність є підприємницькою, юридична особа несе ризик їх настання і повинна відповідати за ризик настання цих обставин. Так, невиконання контрагентами своїх зобов'язань повинно тягти за собою відповідальність цих контрагентів, що відшкодує особі збитки, тому норми про кабальність договору не повинні застосовуватись, оскільки юридична особа не залишається без належного відшкодування збитків, яких їй завдав недобросовісний контрагент. Відсутність товарів на ринку чи обумовлене ринком збільшення їх ціни також не повинні тягти за собою визнання угоди недійсною, оскільки підняття ціни продукту диктується умовами ринку, тому несуттєве збільшення ціни в ринкових умовах є закономірною, що має враховуватись підприємцем. Як видно, в зв'язку з тим, що підприємницька діяльність є ризиковою, випадків, коли договір є дійсно кабальним, а особа не могла іншим чином уникнути настання негативних наслідків, не багато⁴².

Виходячи із вищевказаного, в юридичній літературі висловлювалась думка, що стосовно юридичних осіб, а також фізичних осіб – підприємців доцільно ввести в законодавство більш жорсткі умови визнання укладених ними договорів кабальними. При цьому за основу за аналогією пропонується використовувати норми про підстави звільнення від відповідальності підприємців за порушення зобов'язань⁴³. Тобто в якості важких обставин для суб'єктів господарювання варто розглядати обставини непереборної сили (форс – мажорні обставини). У ЦК України та ГК України в аспекті врегулювання господарських договірних правовідносин немає роз'яснення поняття «непереборної сили». Ми вважаємо, що поняття «непереборна сила» охоплює повністю зміст дефініції поняття «тяжка обставина», яке є значно ширшим.

Обставини непереборної сили можуть бути лише однією із важких обставин, що зобов'язують суб'єкта господарювання укласти кабальний

⁴² Дзера О.В., Отраднова О.О. Недійсність правочину за новим Цивільним кодексом України / О.В. Дзера, О.О. Отраднова // Юридична Україна. – 2003. – №10. С.6 – 7;

⁴³ Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор – Пресс, 2003. С.345.

договір⁴⁴. Також, для юридичної особи тяжкими обставинами можуть бути загроза банкрутства, загроза втрати майна тощо. Наприклад, до початку провадження справи про банкрутство недобросовісні контрагенти можуть скористатися скрутним становищем суб'єкта господарювання й укласти договір на вкрай не вигідних для неї умовах, але вигідних для себе. Суб'єкт господарювання може погодитись під впливом тяжких обставин на нерівноцінні умови договору для того, щоб покращити майнове становище та не допустити банкрутство. Розгляд заяв про визнання правочинів недійсними і повернення всього отриманого за таким договором здійснюється господарським судом у процедурі провадження у справі про банкрутство. Якщо юридична особа не допустила банкрутство, договір залишиться в силі, й заперечити його дійсність на підставі кабальності може лише заінтересована сторона в судовому порядку⁴⁵.

Узагальнюючи позиції правової доктрини, положення цивільного та господарського законодавства та судову практику, поняття «тяжких обставин» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти ширше. Під «тяжкими обставинами» необхідно розуміти не будь – яке несприятливе майнове, фінансове, економічне чи інше становище, а крайні форми несприятливого економічного, фінансового, майнового чи іншого становища, а саме: 1) загрозу конфіскації, реприватизації та знищення майна; 2) загрозу втрати можливості підприємством виробляти продукцію та повноцінно здійснювати свою господарську діяльність; 3) загрозу перепрофілювання, реструктуризації або зміни форми власності підприємства; 4) загрозу припинення (розірвання), невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 5) загрозу різкої зміни істотних умов договору (ціни, строку, предмета договору); 6) ризик сплати значних штрафних санкцій відповідно до умов укладених договорів; 7) не вигідність прийняття на себе комерційних ризиків своїх контрагентів та загроза понесення витрат і збитків у значних розмірах; 8) загрозу банкрутства, ліквідації або реорганізації юридичної особи; 9) непередбачені події, що спричиняють збитки та значно погіршують фінансовий стан підприємства; 10) небезпеку втрати заставленого та не заставленого майна організації – боржника перед кредитором; 11) загрозу втрати багаточисельного трудового колективу підприємством та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення договору на вкрай не вигідних умовах для контрагента⁴⁶; 12) обставини непереборної сили та/або форс – мажорні обставини; 13) суттєва

⁴⁴ Постанова Верховного суду України від 01.07.2015 року у справі № 3 – 195Гс15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46803652/> С. 144.

⁴⁵ Диба І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом тяжких обставин / І. Диба // Юридичний вісник України. – 2005. – №30. С.10.

⁴⁶ Потопальський С. С. Підстави та наслідки недійсності підприємницьких договорів (на матеріалах практики господарських судів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / С. С. Потопальський. – Київ, 2007. С.10; Подоляк С.А. Правові підстави та наслідки визнання господарських договорів недійсними та неукладеними в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Подоляк С.А. — К.: Інститут держави і права ім. В. М.Корецького НАН України, 2010. С.8.

економічна інфляція тощо, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове вчинення правочину.

Таким чином, тяжкі обставини для суб'єктів господарювання – це такі вкрай несприятливі майнові, фінансові, економічні, політичні або інші обставини, за яких виключається нормальне формування волі, та які зумовлюють вчинення правочину на дуже не вигідних умовах.

Для визначення поняття «явної не вигідності» слід досліджувати істотні умови для такого роду договорів, і зважати на те, наскільки суттєвими є втрати суб'єкта господарювання від укладення договору. Явна не вигідність повинна характеризуватись як об'єктивна, економічно обґрунтована, втрати не відповідають набутому благу за договором, його умови порівняно із середніми існуючими в цей момент ринковими цінами є вкрай не вигідними, тобто суттєво різняться зі звичайними умовами такого виду договорів. При дослідженні питання не вигідності умов договору необхідно звертати увагу на те, що собою представляв товар, робота або послуга, чи мали вони недоліки та чи були інші обставини, які могли потягти за собою цілком справедливе заниження або завищення вартості. Окрім того, для визначення кабальності договору слід зважати на те, чи мала особа можливість уникнути його вчинення шляхом відчуження товару, виконання роботи, надання послуги, виробництва продукції інши іншим особам. Так, навіть за умови надзвичайно дешевої реалізації товару, але за наявності під час продажу товару інших пропозицій щодо купівлі такого товару за набагато вищою ціною, довести безвихідність ситуації не є можливим, оскільки за даних умов укладення такого договору є наслідком необережності особи. Тобто лише суб'єктивне відношення особи до договору як до явно не вигідного не може бути підставою для визнання його кабальним.

В сучасних умовах, коли розрахункова вартість майна через інфляційні процеси, переоцінку вартості того чи іншого предмета не завжди є сталою, у потерпілої сторони може скластися враження про кабальний характер правочину. Тому якщо потерпіла сторона вважає, що вона була змушена укласти договір під впливом тяжких обставин і внутрішньо оцінює його як кабальний, але за відсутності явно не вигідних умов договір не може бути визнаний кабальним⁴⁷. Якщо юридична особа, перебуваючи під впливом тяжкої обставини, продає нехай і потрібний їй товар, але за її дійсну вартість (виходячи зі сформованих звичайних ринкових цін), або якщо товар продається за явно заниженою ціною, але при відсутності причинного зв'язку зі збігом тяжких обставин у продавця, договір не є кабальним. Тобто, в більшості випадків кабальними можуть бути оплатні договори, в протилежному випадку включення терміна «не вигідність» у визначення кабального договору втрачає зміст. Визнання безоплатного правочину кабальним можливе тільки тоді, коли його не вигідність виражається в укладенні саме безоплатного договору⁴⁸.

⁴⁷ Исафилов И. Кабальная сделка / И. Исафилов // Законность. – 2000. – № 2. С. 25;

⁴⁸ Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними".

Таким чином, під «вкрай не вигідними умовами договору» або «умовами кабального характеру» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти: 1) суттєве завищення або заниження (розумної, звичайної) ціни договору, яка не відповідає середнім ринковим цінам товарів, робіт та послуг для відповідного виду договорів⁴⁹; 2) суттєво занижена винагорода, порівняно з вартістю відчужених товарів, виконаних робіт та наданих послуг⁵⁰; 3) безоплатне відчуження майна, товарів, робіт та послуг⁵¹ тощо.

Отже, тяжкі обставини та явно не вигідні, несправедливі умови договору – це оціночні правові категорії, а ступінь тяжкості обставин та наявність причинного зв'язку між настанням тяжких обставин та укладенням кабальної угоди визначаються судом з урахуванням усіх обставин справи, тому суд при розгляді справи про визнання правочину недійсним повинен взяти до уваги всю сукупність причин і наслідків крайньої не вигідності умов договору⁵².

Для кваліфікації господарського договору за ст. 233 ЦК України, крім наявності тяжкої обставини та явно не вигідних умов укладення договору для однієї із сторін, необхідним є причинно – наслідковий зв'язок між існуючою тяжкою обставиною та, як наслідок, укладенням юридичною особою договору на вкрай не вигідних для себе умовах. Умовою визнання господарського зобов'язання недійсним є також усвідомлення недобросовісною стороною умисного характеру своїх дій, а потерпілою – усвідомлення та розуміння явної не вигідності (несправедливості) умов укладеного договору. Обставини, що впливають на формування волі, виникають незалежно від іншого учасника договору, проте він усвідомлює їх наявність і використовує їх для укладення вигідного для себе, але явно не вигідного для контрагента, договору. У діях недобросовісної сторони виявляється чітко виражений умисел, тобто внутрішнє відношення у цьому випадку має характер умисних намірів використати ситуацію у власних інтересах. Від внутрішнього відношення цієї особи до договору та до своїх дій будуть залежати правові наслідки визнання договору недійсним на підставі ст. 233 ЦК України.

У кабальному господарському договорі умисел зовні не завжди може бути чітко вираженим, тобто умисну поведінку сторони практично неможливо довести, хоча кабальний характер самого правочину не викликає сумнівів. У всіх перелічених у ст. 233 ЦК України випадках добросовісна сторона називається

Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Текст] / Я. М. Романюк. – Київ : Істина, 2012. – С.170;

⁴⁹ Романюк Я.М. Особливості визнання недійсними договорів, укладених на прилюдних торгах [Текст] / Я. М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 12. С. 43 – 44.

⁵⁰ Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно – правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т. В. Боднар. – К., 2005. С.16;

⁵¹ Длугош О. І. Недійсність правочинів із дефектами волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.: Науково – дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. С.8

⁵² Кот О. Природа недійсних правочинів / О. Кот // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4 (59). С.110

потерпілою стороною, а такою можна стати лише в результаті умисно спрямованих проти неї дій. Тому, якщо умисна поведінка недобросовісної сторони не буде доведена, то їй відсутні підстави визнати правочин кабальним і застосувати до сторін відповідні правові наслідки.

Крім того, при визнанні правочину недійсним слід враховувати також те, чи міг усвідомлювати контрагент потерпілої сторони, що умови договору є для неї явно не вигідними. Якщо він не мав підстав вважати, що умови договору явно не вигідні, то контрагент не міг скористатися тяжкою обставиною. Важливим моментом є ціна продажу, та мета укладення договору. Сторона договору, яка використовує тяжкі обставини іншої, має на меті недобросовісне збагачення від укладення такого договору. За умов, коли юридична особа не знала про явну не вигідність договору для свого контрагента, то вона діяла добросовісно, отже, не прагнула скористатися тяжким становищем іншої сторони⁵³.

Таким чином, якщо господарський договір укладається на вкрай не вигідних умовах для одного з контрагентів під впливом тяжкої обставини, але другий контрагент не знає про це і не зловживає зазначеним станом особи з метою вчинення правочину, то такий правочин також не може бути визнаний судом недійсним.

Кабальний договір особа вчиняє добровільно (тут немає психологічного або фізичного примусу), більше того, вона сама може бути ініціатором такого договору, вона також усвідомлює, що укладає його на вкрай не вигідних для себе умовах (тут немає помилки або обману), але вимушена це зробити під впливом тяжкої обставини.

Як слідує зі ст. 233 ЦК України, для визнання договору недійсним не має правового значення хто є ініціатором його укладення, але має значення при визначенні правових наслідків недійсності договору. Договір, укладений юридичною особою під впливом тяжкої обставини і на явно не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним, також якщо ініціатором вчинення такого договору була недобросовісна сторона чи особа, на користь якої укладено такий договір. Однак, доцільно надавати значення тому факту, хто саме був ініціатором (оферентом) укладення такого договору для можливості визнання договору недійсним.

По-перше, не може вважатися кабальним договором, якщо сторона, яка знаходилась під впливом тяжкої обставини, була оферентом, відповідно всі умови правочину встановлені нею, а друга сторона тільки погодилась на її умови, навіть якщо ці умови явно не вигідні для оферента, оскільки ці обставини друга сторона не зобов'язана перевіряти.

По-друге, в такому випадку, ініціативу недобросовісного контрагента можна визнавати та тоді, коли сторона, яка знаходиться під впливом тяжкої обставини, хоч і звертається з пропозицією укласти договір, але її контрагент від укладення договору на її умовах відмовляється, а натомість пропонує укласти

⁵³ Диба І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом тяжких обставин / І. Диба // Юридичний вісник України. – 2005. – №30. С. 9–11.

договір на умовах, вигідних тільки для себе. Таким чином, особа, яка знаходиться під впливом тяжкої обставини, змушена вчинити правочин на явно невідгідних для себе умовах.

По-третє, на сьогодні, коли на зміну відкрито злочинним методам приходять зовні легальні способи протиправних дій, існує можливість злочинних механізмів, які передбачені змістом ст. 233 ЦК України (тобто, якщо ініціатива не береться до уваги). У цьому випадку йдеться про недобросовісність сторони, яка нібито знаходиться під впливом тяжкої обставини і яка, вчинивши кабальний договір за власною ініціативою, з часом звертатиметься до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним на підставі ст. 233 ЦК України і вимагатиме, крім двосторонньої реституції, ще й відшкодування збитків і моральної шкоди. Таким чином, коли друга сторона сама стає ініціатором кабального договору, вона повинна усвідомлювати ризик визнання в подальшому такого правочину недійсним з усіма правовими наслідками його недійсності.

Таким чином, недійсний господарський договір, визначений ст. 233 ЦК України, належить до оспорюваних правочинів та може бути визнаний недійсним в судовому порядку за позовом потерпілої сторони або іншої заінтересованої особи. При цьому в судовому порядку необхідно довести факт існування тяжкої обставини, факт використання недобросовісною стороною тяжких обставин, в яких опинився її контрагент, та причинно – наслідковий зв'язок між тяжкою обставиною і вкрай невідгідними умовами, на яких укладений договір. Факт вчинення правочину свідчить про те, що недобросовісна сторона скористалася несприятливим впливом тяжкої обставини на контрагента. Таким чином, у кожному випадку визнання такого правочину недійсним повинна застосовуватись двостороння реституція та відшкодування збитків і моральної шкоди.

Висновки. В результаті проведеного дослідження, встановлено, що, на даний час в нормативно – правовій базі України відсутні чіткі ознаки, за якими договори можуть бути визнані фіктивними та удаваними, чинні правові норми не враховують усіх потреб регулювання господарського обороту. Це, в свою чергу, може стати причиною для зловживань, як свободою договору з боку суб'єктів господарювання, так і з боку контролюючих органів. На сьогодні, існує нагальна необхідність нормативного закріплення ознак таких договорів.

Особливості зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншим контрагентом полягають у тому, що господарський договір укладається умисно та з корисливих мотивів представником однієї сторони з іншим контрагентом, воля добросовісної сторони не відповідає волевиявленню, вираженому через представника, а також для добросовісної сторони настають небажані правові наслідки. Зосереджено увагу на певних особливостях представництва в господарських договірних відносинах, зокрема, обсяг повноважень уповноваженої особи або представника на укладення договорів від імені суб'єкта господарювання, визначаються довіреністю від імені юридичної особи або положеннями установчих документів суб'єкта господарювання. Якщо

повноваження уповноваженої особи від імені юридичної особи на укладення договору обмежені довіреністю або положеннями установчих документів, і уповноважена особа при укладенні договору перевищила встановлені повноваження, то договір можна визнати недійсним за позовом тієї особи, в інтересах якої встановлені ці обмеження.

Головною передумовою ефективного використання електронної форми укладення господарського договору є попередня домовленість сторін господарського зобов'язання, що має бути підтверджено листуванням або обумовлено умовами договору. Аналіз судової практики показує, що нині цивільне та господарське законодавство не передбачає такої правової підстави недійсності господарського договору, як наявність або відсутність на договорі печатки юридичної особи. Зроблено висновок, що використання електронного цифрового підпису не змінює порядку підписання договорів у письмовій формі та не дає підстави визнання господарського зобов'язання недійсним.

Запропоновано авторське тлумачення поняття «обман», під яким потрібно розуміти активні дії недобросовісної сторони, свідоме й умисне введення контрагента в оману, з метою набуття матеріальної вигоди за договором. Під «помилкою» розуміємо хибне уявлення контрагента про предмет, істотні умови господарського договору – предмет, права та обов'язки сторін, суб'єктний склад, форму тощо. Крім того, розрізняємо такі види помилок у господарських зобов'язаннях як: помилка у правах та обов'язках сторін договору, тобто у змісті господарського зобов'язання; помилка у суб'єктному складі; помилка у предметі договору; помилка в істотних умовах договору.

Узагальнюючи позиції правової доктрини, положення цивільного та господарського законодавства, а також судову практику, поняття «тяжких обставин» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти ширше.

Під тяжкими обставинами для суб'єктів господарювання слід розуміти такі вкрай несприятливі майнові, фінансові, економічні, політичні або інші обставини, за яких виключається нормальне формування волі, та які зумовлюють вчинення правочину на дуже не вигідних умовах, а саме: 1) загрозу конфіскації, реприватизації та знищення майна; 2) загрозу втрати можливості підприємством виробляти продукцію та повноцінно здійснювати свою господарську діяльність; 3) загрозу реприватизації, реструктуризації або зміни форми власності підприємства; 4) загрозу припинення (розірвання), невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 5) загрозу різкої зміни істотних умов договору (ціни, строку, предмета договору); 6) ризик сплати значних штрафних санкцій відповідно до умов укладених договорів; 7) не вигідність прийняття на себе комерційних ризиків своїх контрагентів та загроза понесення витрат і збитків у значних розмірах; 8) загрозу банкрутства, ліквідації або реорганізації юридичної особи; 9) непередбачені події, що спричиняють збитки та значно погіршують фінансовий стан підприємства; 10) небезпеку втрати заставленого та не заставленого майна організації – боржника перед кредитором; 11) загрозу втрати багаточисельного трудового колективу підприємством та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення договору на

вкрай не вигідних умовах для контрагента; 12) обставини непереборної сили та/або форс – мажорні обставини; 13) суттєва економічна інфляція тощо, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове вчинення правочину.

References:

1. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно – правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.03 / Т. В. Боднар. К. 2005. 34 с.
2. Визнання недійсним припиненого правочину: аналіз практики вищих судів – [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/4673456/279659/>.
3. Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 року № 436–IV// Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст.144.
4. Гаврилішин А.П. Теоретико – практичні аспекти недійсності господарських договорів в Україні – Науковий вісник Херсонського державного університету, випуск 6, том 1.2013 – С. 66 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lj.kherson.ua/pravo06/part_1/17.pdf.
5. Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Давидова Ірина Віталівна. Одеса. 2011. 189 с.
6. Дзера О.В., Отрадна О.О. Недійсність правочину за новим Цивільним кодексом України / О.В. Дзера, О.О. Отрадна // Юридична Україна. 2003. №10. С. 5–18.
7. Диба І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом тяжких обставин / І. Диба // Юридичний вісник України. 2005. №30. С. 9–11.
8. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.: Науково – дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 156 с.
9. Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. 2006. № 8. С. 41–48.
10. Кот О. Природа недійсних правочинів / О. Кот // Вісник Академії правових наук України. 2009. № 4 (59). С. 108–119.
11. Крат В.І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом обману // «Часопис Київського університету права». 2012. №3. Ст. 189–192.
12. Литвиненко В.І., Хатнюк Н.С. Правові засади визнання господарських договірних зобов'язань недійсними на підставі впливу тяжких обставин та на вкрай не вигідних умовах // Європейські перспективи: Науково – практичний журнал. К. 2016. №3. С.119 – 129.
13. Науково – практичний коментар Господарського кодексу України / [кол. авт.: Беляневич О. А., Вінник О. М., Щербина В. С. та ін.]; за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. [2 – е вид., перероб. і допов.]. К.: Юрінком Інтер. 2008. 720 с.
14. Науково – практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / [за ред. О. В. Дзери (пер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця]. – [2 – е вид., перероб. і доп.]. К. : Юрінком Інтер, 2006–2006. Т. 2. 2006. 1088 с.
15. Подоляк С.А. Правові підстави та наслідки визнання господарських договорів недійсними та неукладеними в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Подоляк С.А., К.: Інститут держави і права ім. В. М.Корецького НАН України, 2010. 16 с.
16. Постанова Вищого господарського суду України від 07 червня 2011 року, справа № 8/151 (15/145). [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16464534>.
17. Постанова Вищого господарського суду України від 23 вересня 2014 року у справі № 5011 – 34/10316 – 2012 року – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40641859>.
18. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 23.12.2015 року справа № 3 – 1143гс15 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54630884>.

19. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 01.07.2015 року справа № 3 – 1958гс15 (910/24029/13) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46803652>.
20. Потопальський С. С. Підстави та наслідки недійсності підприємницьких договорів (на матеріалах практики господарських судів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / С. С. Потопальський. Київ. 2007. 20 с.
21. Побіянська Н.Б., Хатнюк Н.С. Визнання недійсним договору, вчиненого під впливом тяжких обставин і на невігідних (кабальних) умовах, як спосіб захисту прав суб'єктів господарювання // Право.ua: науково – практичний журнал з проблем конституційного, цивільного, кримінального, екологічного та інших галузей права. Харків: ХНВУС, 2017. №3. С.184–190.
22. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851 – IV. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.
23. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852 – IV. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
24. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161 – XIV // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46 – 47. Ст.280.
25. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121 – III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 5 – 6. Ст.30.
26. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01 – 8/211. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08
27. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. 2013. № 4. С. 22. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України: сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.
28. Про порядок визнання правочинів недійсними: Лист Міністерства юстиції України від 30.10.2008 р. № 1022 // Бізнес – Бухгалтерія – Право. Податки. Консультації. 2008. № 47. С. 42.
29. Про судову практику в справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 28.04.1978 р. № 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-78>.
30. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 року за реєстром № 9. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
31. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними : узагальнення Верховного суду України від 24.11.2008 року – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/>
32. Прилуцький Р.Б., Зерниченко А.А. Щодо проблеми визнання господарських договорів недійсними // Юридична наука. – № 2/2014 – С. 41 – 53 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:[file:///C:/Users/Nelli/Downloads/jnn_2014_2_6%20\(13\).pdf](file:///C:/Users/Nelli/Downloads/jnn_2014_2_6%20(13).pdf).
33. Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними". Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Текст] / Я. М. Романюк. Київ : Істина, 2012. С.168 – 171.
34. Романюк Я.М. Підстави і цивільно – правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики) [Текст]: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк; наук. кер. В. М. Коссак; Національна академія наук України. Київ: 2010. 16 с.

35. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву – 2 – е изд. доп. / Ф.С.Хейфец – М. Юрайт, 1999 – 164 с.
36. Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.03 / Н.С. Хатнюк . К., 2003. 218 с.
37. Хатнюк Н.С. Збіг тяжких обставин як підстава визнання правочину недійсним / Хатнюк Н.С. // Збірник тез наукових доповідей V Міжнародної науково – практичної конференції молодих учених (20 – 21 березня 2009 року): Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку / Укладач М.Л. Варченко, М.Л. Толстіхін, І.Ф. Урина. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин нац. Ун – ту ім. Лесі Українки, 2009. С.300 – 303.
38. Цивільне право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / Азімов Ч.Н., Сібільов М.М., Борисов В.І. та ін.; за ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. Х.: Право, 2003. 368 с.
39. Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 року № 435–IV // ВВР. 2003. №№ 40 – 44. Ст. 356.
40. Цивільний кодекс України: Науково – практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М–ва юстиції, науковців, фахівців. Х.: Страйд, 2010. (Серія "Коментарі та аналітика") (Правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / Т. В. Бобко [та ін.] ; за ред. проф. І. В. Спасибо – Фатєєвої. 2010.

Hanziuk S. M. Some aspects of economic development and investment attractiveness of Georgia.....	349
Hloviuk I. V. Кримінальне провадження щодо діяння, кримінальна протиправність якого була встановлена законом, що втратив чинність: PRO ET CONTRA	364
Hmyria V. P., Zdir V. A. Financial mechanism for ensuring the development of agricultural production enterprises in the region	388
Humin O. M. Захист прав, свобод, честі і гідності людини в Західноєвропейській філософсько-правовій думці та Україні.....	434
Husenko O. Аналіз сучасного стану зовнішньоекономічної безпеки України в умовах російської агресії.....	454
Izbash K. S., Polishchuk M. I. Observance of human and citizen rights and freedoms in the conditions of implementation of marital law in Ukraine.....	480
Kharchenko V. B. Дефініція суб'єкта кримінальних правопорушень у сфері інтелектуальної власності.....	497
Khatniuk N. S., Pobiyanska N. B. Separate legal grounds of recognition economic obligation invalid.....	523
Kholodova O. Ol. Формування систем об'єктів паркування в містах.....	557
Khromchenko O. V. Психолого-педагогічні засади організації навчально-дослідницької діяльності учнів	581
Klimova S. M. Low level of public financial literacy as a challenge to the financial security of Ukraine.....	601
Kopotun I. M. The compliance of the exemption from criminal liability for corruption crimes with the basic principles of criminal law	616
Korniienko T. O. The significance of strategic marketing in the system of ensuring the economic security of the enterprise	641
Kosyanova O. Психологічні особливості безпеки життєдіяльності особистості в надзвичайних ситуаціях та її життєстійкість	665
Leontieva L. Виникнення, поняття, види та правовий захист торговельних марок в Україні.....	680
Levosiuik O. The role of non-government organizations (ngos) in social work	704
Luchyk S., Luchyk M. Digital transformation of business: changing development strategies and labor motivation.....	724
Lukianova H., Havryltsiv M. Implementation of human rights in the conditions digital transformation (analysis of today's situation in Ukraine).....	737